

УДК 159.923.2/.3-057.36-048.76(043.5)
<http://orcid.org/0000-0001-5745-8635>
<http://orcid.org/0000-0002-8733-8076>
<http://orcid.org/0000-0001-7220-7340>

Олександр Джамільович Сафін,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
245440ss@gmail.com
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
Умань, Україна

Олександр Володимирович Тімченко,
доктор психологічних наук, професор,
timchenko.psy@gmail.com
Національний університет
цивільного захисту України,
Харків, Україна

Юрій Михайлович Широбоков,
кандидат психологічних наук, доцент,
245441ss@gmail.com
Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба,
Харків, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНУ МОДЕЛЬ НАСЛІДКІВ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ

У статті висвітлено основні підходи до побудови соціально-психологічної моделі наслідків перебування у військовому полоні. Зазначається, що перебування у полоні є глибокою психологічною кризою військовослужбовця, яка вже у мирному житті виявлятиметься в осмисленні і переживанні соціальних стереотипів про військовополонених, засвоєнні соціальної стигми бранця, дизгармонізації Я-концепції і порушенні особистісної та соціальної ідентичностей, та супроводжуватиметься соціальною дезадаптацією колишнього військовополоненого.

Ключові слова: військовий полон, психологічна криза, військовослужбовець, соціальні стереотипи, соціальна стигма, Я-концепція, соціальна дезадаптація.

Oleksandr Safin,
Doctor of Psychological Sciences,
Manager by the Department of Psychology,
245440ss@gmail.com
Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University,
Uman, Ukraine

Oleksandr Timchenko,
Doctor of Psychological Sciences,
Main research worker of Research laboratory
of extreme and crisis psychology
of Research center,

timchenko.psy@gmail.com

*National university of civil defence of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine*

Yurij Shirobokov,

*PhD in Psychological Sciences,
Chief of research laboratory (morally-psychological providing)
of the Scientific center of Aircrafts,
*245441ss@gmail.com**

*Kharkiv national university of Aircrafts of the name of Ivan Kojedub,
Kharkiv, Ukraine*

TO QUESTION ABOUT SOCIALPSYCHOLOGICAL MODEL OF CONSEQUENCES OF MILITARY CAPTIVITY

In the article the basic going is reflected near the construction of socially psychological model of consequences of stay in a military captivity. In modern Ukrainian society and until now there are social stereotypes, prejudices, erroneous judgements in relation to the prisoners of war. Stereotypes in that there is an obvious or hidden estimation of former prisoners of war as unapt at full social life, and certain setting, are in relation to attitude toward them, essentially become a label that hangs society on a former captive.

Co-operating of former prisoner of war with the social world will submit to the action of psychological mechanism of reflection external through internal and internal through external. Label of military captivity make an influence on any act of social perception. In an eventual result, the world all anymore for a former captive will be divided by "it and stranger", to become discomfort and uncomfortable.

A stay in a captivity is the deep psychological crisis of serviceman, that already in peaceful life will appear in a comprehension and experiencing of social stereotypes about prisoners of war, mastering of social label of captive, disharmonization of I-conception and violation of personality and social identities, and will be accompanied by social desadaptation of former prisoner of war.

A process of branding of former prisoners of war is not fatal. People differently react on label. It depends on the methods to perceive and interpret meaningful events that take place in their life, estimate the possibilities and elect those or other charts of actions in relation to overcoming of arising up problems used by them. Totality of such methods of actions in difficult situations will form strategy of their overcoming, that a former captive will use. In every strategy, overcoming is distinguished a few "protective layers" (individually-psychological, personality qualities and methods of co-operating with social surroundings).

Key words: *military captivity, psychological crisis, serviceman, social stereotypes, social label, I-conception, social desadaptation.*

Вступ. Сьогодні в Україні вже існує медична, правова та соціальна моделі допомоги жертвам військового полону, що дозволяє (хоча і не з бажаною ефективністю, але все ж таки цілеспрямовано займатися медичною, правовою та соціальною реабілітацією). Що ж стосується психологічної моделі допомоги жертвам військового полону, тут справа виглядає набагато складніше. Хоча саме психологічні наслідки військового полону є найбільш драматичними та пролонгованими.

Фізичний біль від тортур поступово пройде. Колишній військовослужбовець

так чи інакше зможе адаптуватися до життєдіяльності в умовах зниження своїх фізичних можливостей після перебування у полоні. Психологічні ж наслідки, такі як сумніви, відчуття провини, злість на себе і оточення, відчуття несправедливості, власного безсилля в деяких ситуаціях та ін. можуть супроводжувати людину усе подальше життя.

З іншої сторони, не зважаючи на важливість психологічних наслідків у загальній картині наслідків військового полону, розробці її теорії та практики приділяється вкрай недостатньо уваги. Найчастіше за психологічними термінами

у вивченні бойових травм (Тімченко, Ширококов, Кравченко, 2017) та здійсненні реабілітаційних заходів (Садковий, Тімченко, 2017) приховуються соціологічні, соціальні або правові підходи. Ті, хто працює з психологічними феноменами наслідків військового полону, дуже часто переносять у цю сферу напрацювання з інших областей практики або використовують загальні уявлення клінічної психології (Караяни, 2016).

Не вдається надати ефективну допомогу колишнім військовим бранцям, якщо не враховувати і явну специфіку ціннісно-сміслових аспектів травматизації внаслідок перебування у полоні та формування так званої «ідентичності полоненого».

Мета та завдання – обґрунтування основних підходів до побудови соціально-психологічної моделі наслідків перебування у військовому полоні.

Результати теоретичного дослідження. Соціально-психологічну модель наслідків військового полону ми розглядаємо як сукупність трьох рівнів психологічних феноменів:

1. *Макрорівень (або причинний) рівень*, що

відображає соціальні та особистісні фактори та сутність становлення «ідентичності полоненого».

2. *Основний (або ціннісно-смісловий) рівень*, що розкриває особистісні особливості військовополоненого та типологію його базових психічних процесів та явищ.

3. *Мікрорівень (поверховий) рівень*, що відображає фізіологічні та поведінкові новоутворення у колишніх військових бранців (рис. 1).

Розглянемо перші два більш детально.

1. Причинний рівень наслідків військового полону.

Причинний рівень ми пов'язуємо з розумінням колишнім бранцем соціально-психологічної сутності бойової травматизації, основою якої є перебування військовослужбовця у військовому полоні, механізмів формування самосвідомості полоненого, специфічних чинників, що супроводжують бойову психічну травму, викликану перебуванням військовослужбовця у військовому полоні.

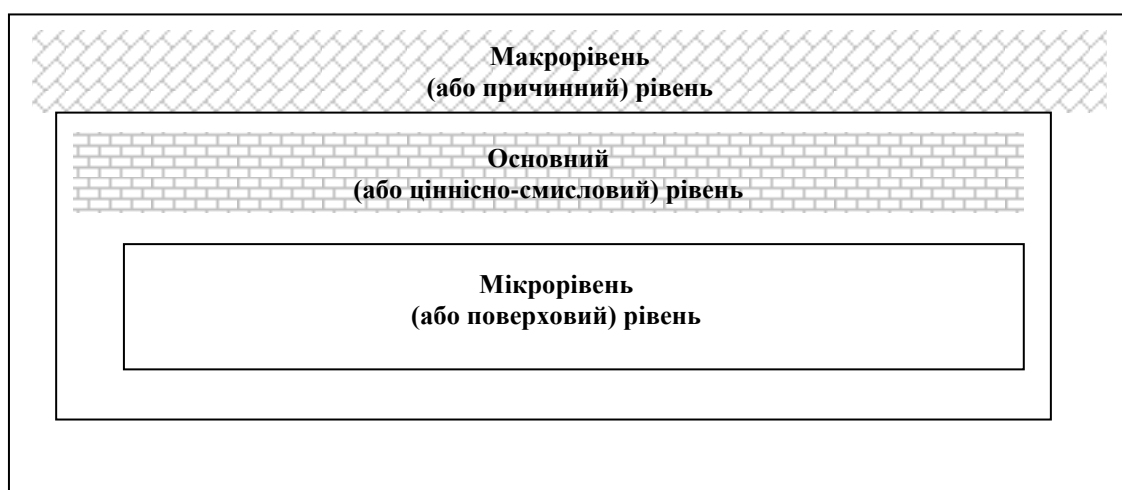

Рис. 1. Соціально-психологічна модель наслідків військового полону

У сучасному українському суспільстві і досі існують соціальні стереотипи, упередження, помилкові судження щодо військовополонених. Стереотипи, в яких міститься явна або прихована оцінка

колишніх військовополонених як нездатних до повноцінного соціального життя, та певна установка щодо ставлення до них, по суті стають ярликом (соціальною стигмою (Караяни

А., Караяні Ю., 2014; Goffman, 1963), який суспільство навішує на колишнього бранця.

Взаємодія колишнього військовополоненого з соціальним світом буде підпорядковуватися дії психологічного механізму «відображення зовнішнього через внутрішнє і внутрішнього через зовнішнє» (Рубинштейн, 2006). Стигма військового полону опосередковує будь-який акт соціального сприйняття. У кінцевому підсумку, світ усе більше для колишнього бранця буде ділитися на «своїх і чужих», ставати дискомфортним та незручним.

Ми вважаємо, що описана Є. Гофманом (Goffman, 1963) схема стигматизації та застосована Ю. Караяні (Караяні, 2014) при вивченні інвалідів бойових дій, повною мірою може застосовуватися і при вивченні соціально-психологічних наслідків перебування людини у військовому полоні. Адже в стигмі «військовополонений» імпліцитно міститься вказівка на неповноцінність, непрестижність, непривабливість, вину індивіда за потрапляння до полону.

Водночас треба зауважити, що процес стигматизації колишніх військовополонених не є фатальним. Існує ціла низка досліджень, результати яких свідчать про те, що люди по-різному реагують на стигми (Лазарус, 1970). Це залежить від використовуваних ними способів сприймати і інтерпретувати значущі події, які відбуваються в їхньому житті, оцінювати свої можливості і обирати ті чи інші схеми дій щодо подолання виниклих проблем. Сукупність таких способів дій у складних ситуаціях утворюватиме стратегію їхнього подолання, яку і буде використовувати колишній бранець. У кожній стратегії подолання виокремлюються декілька «захисних шарів» (індивідуально-психологічних, особистісних якостей та способів взаємодії з соціальним оточенням).

Перший «шар» складатиметься з уроджених особливостей нервової системи та набутого раніше досвіду реагування на стресові ситуації однією з базових схем: «бий», «біжи», «замри» (Кобза, 2015). Реагування за типом «бий» або «біжи» будуть містити активну реакцію на зовнішній стимул. Це створюватиме умови для запобігання психотравматизації. Схема поведінки «замри» – пасивна (відсутнє відреагування) – тому цей тип не може виконувати функцію захисту.

Другий «шар» захисту пов'язаний з тим, який стиль ставлення до себе та до суспільства сформувався у колишнього військовополоненого. Деякі вважають, що їх подальша доля залежить від оточення (рідні, близькі, керівники), що саме соціальне оточення відповідальне за їх успіхи та невдачі.

Екстернали, які, як відомо, значною мірою орієнтовані на суспільну думку і оцінки, потребують соціальної підтримки (Салливан, Роттер, Мишел, 2007). Вони дуже легко піддаються соціальній стигматизації, приймаючи та перетворюючи соціальну стигму у стигму засвоєну (Price, 2011). Цей «шар» захисту у них дуже слабкий.

Інтернали вважають себе самого господарем власної долі. Вони самі приймають важливі життєві рішення і несуть за них відповідальність. Для них суспільна думка не є обов'язковою командою до дії. Вони мають значний захист від стигми (Тімченко, Оніщенко, 2017).

Іншим важливим «шаром» захисту від несприятливих соціальних впливів є власне копінг-стратегії (Назаров, Оніщенко, Садковий В., Садковий О., Склень, Тімченко, 2008), що переважають у поведінці конкретної людини. Саме тому деякі з колишніх бранців сприйматимуть негативні соціальні впливи як завдання, що вимагатимуть якнайшвидшого вирішення. Вони продумають стратегії дій, шукатимуть необхідні ресурси

подолання труднощів та будуть сподіватися на успіх.

Інші сприйматимуть складну ситуацію як катастрофу, зануряться у переживання та шукатимуть способи уникнення невдачі. Колишні військовополонені, які орієнтовані на вирішення завдання і досягнення успіху, будуть краще захищені від несприятливих зовнішніх впливів, ніж ті, хто орієнтований на переживання і уникнення невдач (Тімченко, 2013).

Нарешті важливим елементом захисту є характер взаємодії колишнього військовополоненого з найближчим соціальним оточенням. Соціальне оточення стосовно колишнього бранця може виражати жалість, байдужість, ворожість або підтримку.

Найбільш деструктивним типом відносин з боку суспільства є жалість до тих, хто волею долі потрапив до військового полону. Саме жалість фіксуватиме і постійно оживлятиме в свідомості колишнього військовополоненого факт психотравматизації (а іноді – і факт фізичного травмування, каліцтва або поранення внаслідок полону), надаватиме йому негативний зворотній зв'язок про власний стан, позбавлятиме колишнього бранця почуття захищеності.

Найбільш конструктивним типом стосунків та потужним психологічним захистом є підтримка – знання людиною про те, що її люблять та про неї піклуються, що вона являє собою цінність і є повноцінною частиною суспільства. Вже в перший момент усвідомлення свободи, того, що все вже позаду, у колишнього військовополоненого спрацьовують механізми фіксації, формування першого уявлення про себе в новій ситуації. І від того, що колишній бранець побачить в очах зустрічаючих його на рідній землі, в очах рідних, близьких, побратимів (жалість або надію), від того, як будуть вести себе пересічні громадяни, коли знатимуть, що перед ними колишній

військовополонений, від того, яка суспільна думка буде панувати стосовно його потрапляння і перебування у полоні, буде багато в чому залежати, чи стане він іграшкою в руках долі або активним борцем за своє щасливе майбутнє.

Людина з сильним психологічним захистом здатна витримати найпотужніші удари долі, пережити будь-яку психологічну кризу, подолати найскладніші обставини життя (Тімченко, Тітаренко, 2015). Це дозволяє їй навіть у найскладніших обставинах зберігати найважливіші характеристики своєї особистості – особистісну і соціальну ідентичність, тобто тотожність собі самому, стабільність уявлень про самого себе в різних життєвих і соціальних ситуаціях (Олійников, Оніщенко, Тімченко, Тітаренко, Христенко, 2011).

Якщо ж звичні стратегії подолання стресових ситуацій виявляються не ефективними, людина стає беззахисною. Особистісна і соціальна ідентичності порушуються, з'являються суперечності, виникає внутрішньоособистісна напруга, внутрішньоособистісний конфлікт, може проявитися психічна травма і настати особистісна криза (така криза виникає тоді, коли суперечності в уявленнях людини про те, якою вона повинна бути, як вона повинна діяти і якою вона є насправді настільки сильні, що всього її життєвого досвіду не вистачає аби безболісно усунути їх, а соціальна підтримка відсутня).

Через вищезазначене соціальна стигма опановує особистістю і стає засвоєною стигмою. А колишній бранець набуває «ідентичність військовополоненого». Він звикає з тим, що він колишній військовополонений. І така трансформація особистості відбувається на ціннісно-смысловому (основному) рівні та забезпечується роботою такого найважливішого механізму регуляції психічного життя і поведінки особистості як Я-концепція.

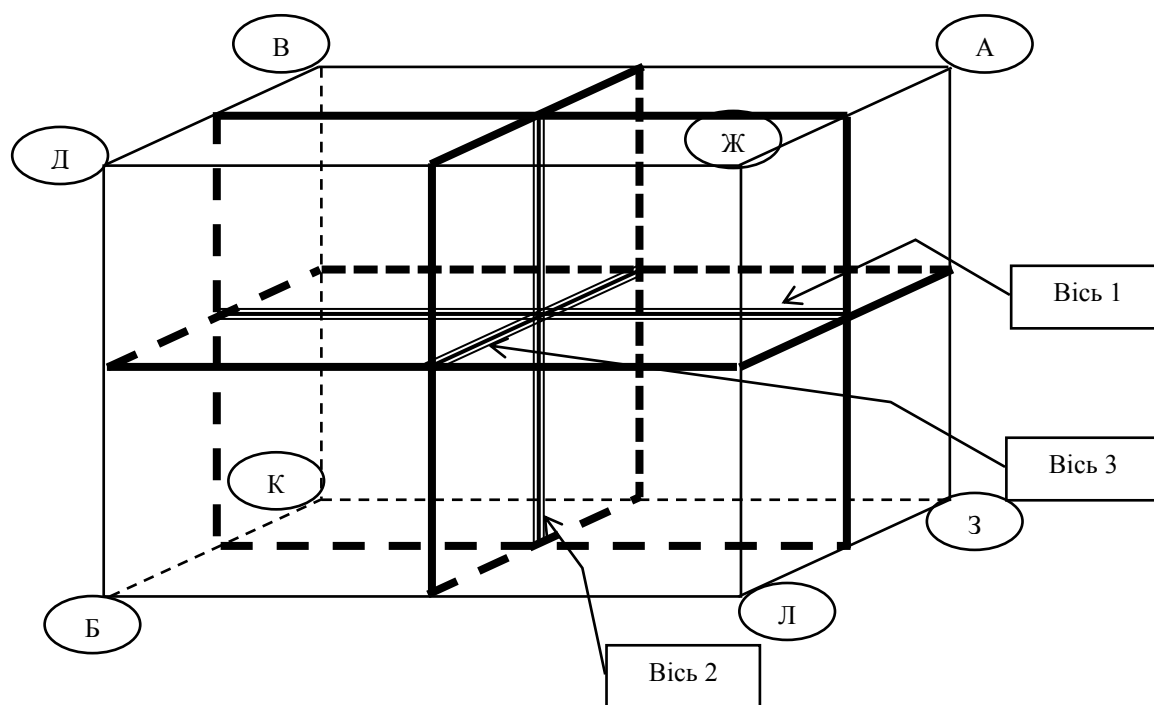
2. Ціннісно-смысловий рівень наслідків

військового полону.

Нажаль, нам доводиться констатувати, що феноменологія, закономірності та механізми особистісних деформацій колишніх військовослужбовців фактично не вивчені українськими психологами, а тому і досі не враховуються при організації психореабілітаційної роботи з ними та не оцінюються при визначенні чинників соціальної дезадаптації колишніх бранців (Сафін, 2016). Усе це робить дослідження дизгармонізації Я-концепції колишніх військовополонених актуальним, теоретично та практично високо значущим (Зубовський, Карачинський, 2019). Ця актуальність і значущість знаходять особливу «тональність» у контексті нової орієнтації установ охорони здоров'я в контексті заявлених державних пріоритетів України.

Обговорення. Дослідження Я-концепції стало усталеною традицією в світовій

психологічній науці (Фурман, Гуменюк, 2000) і здійснюється у межах різноманітних наукових підходів (функціоналістського, інтеракціоністського, когнітивістського, екзистенційного). Найбільш послідовну і багаторівневу схему Я-концепції запропонував Р. Бернс (Бернс, 1986). Ю.М. Волобуєвою (Волобуєва, 2009) у цю схему були інтегровані два важливіх модусу самосприйняття та самооцінки – тимчасовий (відображає властивість часової тривалості особистості в минулому, сьогоденні і майбутньому: Я-минуле, Я-справжнє, Я-майбутнє) та каузальний (відображає стратегії самосприйняття, самопрезентації та орієнтації соціальної поведінки: на себе чи на соціальне оточення). Повністю підтримуючи підхід Ю.М. Волобуєвої, ми пропонуємо *цілісну структурно-динамічну модель Я-концепції колишнього військовополоненого* (рис. 2).

Примітка: вісь 1 – «Минуле–теперішнє–майбутнє»; вісь 2 – «Інтерналі–екстерналі»; вісь 3 – «Емоційні переживання»; точка «А» – «Невдаха»; точка «Б» – «Жертва»; точка «В» – «Месник»; точка «Д» – «Мазохіст»; точка «Ж» – «Переможець»; точка «З» – «Вигнанець»; точка «К» – «Скривджений»; точка «Л» – «Герой».

Рис. 2. Квазіпростір структурно-динамічної моделі Я-концепції колишнього військовополоненого

Під Я-концепцією військовополоненого ми розуміємо більш-менш усвідомлену систему уявлень колишнього бранця про себе, що містить:

- усвідомлення власних фізичних, соціальних, інтелектуальних, духовних якостей, сенсу свого існування в тимчасовій протяжності життя (*Я-образ*);
- ціннісне ставлення до цих властивостей (*самооцінка*);
- готовність до себе самого і соціального оточення (*ауто- та гетероустановки*).

Виходячи з цього визначення, найважливішими характеристиками Я-концепції колишнього військовополоненого як регулятора його поведінки є:

1. Ступінь гармонічності (узгодженості, конфліктності-безконфліктності) Я-образів (Я-реальне, Я-ідеальне).
2. Тимчасова орієнтованість і цілісність (переважна зосередженість у минулому, теперішньому або майбутньому).
3. Домінуючий рівень суб'єктивного контролю.
4. Домінування позитивних або негативних емоційних переживань.

Саме стан та співвідношення перерахованих характеристик Я-концепції колишнього військовополоненого визначатимуть відчуття його особистісної та соціальної ідентичності.

Крім того, *не сила і масштабність пережитих подій будуть визначати переживання і поведінкові реакції колишнього бранця, а той сенс, який він вкладатиме в цю подію, те, як він реагуватиме на неї, те, якою він бачитиме свою місію у цій післятравматичній ситуації, як він буде оцінювати адекватність своїх реакцій на перебування у військовому полоні.*

Психологічна криза проявиться в дисфункції Я-концепції колишнього військовополоненого по лініях її структурної дисгармонізації, порушенні часової протяжності і цілісності, посиленні

екстернальних тенденцій у суб'єктивному контролі та переважанні негативних емоційних переживань та зниженні активності.

Структурна дисгармонізація Я-концепції колишнього військовополоненого пов'язана з дезінтеграцією і конфліктом її основних Я-образів (розмиваються образи Я-реального та Я-ідеального. Поступово Я-ідеальне перестає відігравати активізуючу роль у подальшому розвитку особистості колишнього бранця).

Часова трансформація Я-концепції колишнього військовополоненого буде характеризуватися блокуванням розвитку Я-концепції у бік майбутнього («укорочена життєва перспектива»); домінуванням минулого у структурі Я-концепції («вина того, хто вижив у полоні»); створенням у теперішньому так званого «комплексу жертви», який групує навколо себе усі негативні трансформації Я-концепції колишнього бранця.

Посилення екстернальних тенденцій у суб'єктивному контролі колишнього військовополоненого заважатиме йому відбутися як суб'єкту свого власного життя та майбутнього (прояв «вивченої безпорадності»).

Деактивація Я-концепції колишнього військовополоненого проявиться у формуванні мотиваційної стратегії на «уникнення невдач», а не на «досягнення», у прояві «рентних тенденцій» або «вторинної вигоди».

Різне поєднання чинників дисгармонізації Я-концепції колишніх військовополонених обумовлюватиме прояв їх типів: «Невдахи»; «Жертви»; «Месника»; «Мазохіста»; «Переможця»; «Вигнанця»; «Скривдженого»; «Героя». Виділені нами типи Я-концепції колишніх військовополонених розрізнятимуться за вищеперерахованими параметрами та потребуватимуть врахування цієї специфіки у ході проведення психореабілітаційних заходів.

Треба відзначити, що усі типи Я-концепції колишніх військовополонених розрізнятимуться ступенем захищеності від соціальної стигми. Лише у колишнього військовополоненого за типом «Переможець» будуть сильні усі верстви захисту (а отже він не є схильним до психотравматизації). У інших типів колишніх бранців будуть слабкі або рівень суб'єктивного контролю, або копінг-стратегії, або соціальна підтримка (саме тому виокремлені нами типи, окрім типу «Переможець», будуть схильні до стигматизації).

Тип Я-концепції колишніх військовополонених «Переможець» характеризується відсутністю вираженого конфлікту між Я-образами, орієнтацією на майбутнє, націленістю на досягнення, домінуванням інтернального рівня суб'єктивного контролю, збереженням функцій, що забезпечують адаптацію колишнього бранця в соціумі.

Типи Я-концепції колишніх військовополонених «Скривджений» та «Герой» характеризуються наявністю конфлікту між Я-реальним та Я-ідеальним, трансформацією Я-реального в Я-фантастичне, спрямованістю у майбутнє («Герой») чи минуле («Скривджений»), пасивністю, домінуванням екстернального рівня суб'єктивного контролю, дизфункцією, що викликає соціальну дезадаптацію колишнього бранця.

Типи Я-концепції колишніх військовополонених «Мазохіст» та «Месник» відрізняється суміщенням Я-реального з Я-ідеальним-минулим, спрямованістю у військове минуле, яке визнається цінним, справжнім, значущим. Серед колишніх бранців, Я-концепція яких має тип «Мазохіст» або «Месник», переважає інтернальний рівень суб'єктивного контролю. Псевдоактивність («Мазохіст») та дисфункціональність («Месник») даних типів Я-концепції викликають соціальну

дезадаптацію. Такі колишні військовополонені дуже часто стають найманцями, «вовками війни», мігруючими по гарячих точках.

Типи Я-концепції колишніх військовополонених «Невдаха», «Жертва» або «Вигнанець» характеризуються виразністю конфлікту між Я-реальним та Я-ідеальним, суміщенням Я-реального з Я-травматичним, розвитком почуття провини «вцілілого», пасивністю, порушенням соціально-адаптивної функції Я-концепції. Глибока внутрішня психологічна криза «проривається» та проявляється в психофізіологічних та поведінкових симптомах колишніх бранців. Цей рівень включає симптоми післятравматичного стресового розладу.¹

Повторні переживання охоплюватимуть: спонтанні (мимовільні) спогади про військовий полон; повторювальні сни, пов'язані з цією подією; флешбеки або інші інтенсивні чи пролонговані психологічні страждання.

Негативні думки і настрої представлятимуть різноманітні почуття, пов'язані з постійним і спотвореним відчуттям провини (своєї або чужої), відчуженням від інших людей, помітним зниженням інтересу до діяльності, нездатністю пам'ятати ключові аспекти військового полону.

Гіперзбудження проявлятиметься в: агресивній поведінці (гіперпильність, ефект ворожого оточення, бачення світу «крізь призму прицілу», подружні і батьківсько-дитячі проблеми та т. ін.); необачній поведінці (невитриманість,

¹ Післятравматичний стресовий розлад (ПТСР, PTSD) – психічний стан, що відображає розвиток характерних симптомів, які виникають після переживання сильного стресу. ПТСР проявляється в чотирьох основних симптомокомплексах: (1) повторних переживаннях травматичної події; (2) негативних думках і настроях; (3) гіперзбудженні (гіперактивації, гіпермобілізації) і (4) уникнення травматичних переживань та почуттів (прим. авторів).

нездатність зосередитися, бути послідовним тощо); саморуйнівній поведінці (адитивна поведінка, алкоголізм, наркоманія, самоізоляція, суїцид та т. ін.); порушеннях сну.

Уникнення стосуватиметься: спогадів, що турбують, думок, почуттів та зовнішніх нагадувань про військовий полон.

Перераховані симптоми найбільш яскраво проявлятимуться в діяльності фізіологічної системи і в зовнішній поведінці колишніх бранців та часто саме до них і зводитимуться усі психологічні наслідки перебування в ситуації військового полону.

Тим часом це не зовсім вірно. По-перше, за чотири роки роботи з колишніми військовополоненими ми не виявили осіб з цілісними картинами ПТСР серед тих, хто звертався за індивідуальною психологічною допомогою. Можливо, це пов'язано з тим, що багато колишніх бранців часто відмовляються від діагностики та подальшої психологічної допомоги.

По-друге, увесь досвід нашої роботи з колишніми військовополоненими показує, що за конкретними і дуже зрозумілими симптомами ПТСР лежать глибинні причини та механізми, розігруються внутрішньоособистісні драми і трагедії, які не зникають з ліквідацією симптомів (наприклад, позбавлення колишнього бранця від травмуючих нічних кошмарів зовсім не гарантує від того, що внутрішньоособистісний конфлікт не з'явиться на сцені психічного життя в іншому, ще більш страхітливому, образі – у вигляді фобії).

Ми повністю погоджуємося з висновками Ю.М. Караяні (Караяни, 2016) про те, що робота з симптомами ПТСР є дуже важливою, але лише як вид екстреної психологічної допомоги, спрямованої на «виведення зі стану дезадаптації», що дозволяє повернути

людині здатність більш-менш ефективно функціонувати в соціумі.

Висновки. Таким чином, перебування у військовому полоні є глибокою психологічною кризою військовослужбовця. Ця криза вже у мирному житті виявлятиметься в осмисленні і переживанні соціальних стереотипів про військовополонених, засвоєнні соціальної стигми бранця, дизгармонізації Я-концепції і порушенні особистісної та соціальної ідентичностей. Усе це супроводжуватиметься соціальною дезадаптацією колишнього військовополоненого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції : Монографія / О.В. Тімченко, Ю.М. Широбоков, К. О. Кравченко. Х.: НУЦЗУ, ФОП Мезіна В.В., 2017. 186 с.
2. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: Монографія / за заг. ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченко; НУЦЗУ. Х.: ФОП Мезіна В.В., 2017. 512 с.
3. Караяни Ю.М. Социально-психологическая реабилитация инвалидов боевых действий: диссертация... д. психол. н. М., Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2016. 343 с.
4. Караяни А.Г., Караяни Ю.М. Социально-психологическая модель последствий боевой травмы как основа психологической реабилитации инвалидов боевых действий. *Научные и образовательные проблемы гражданской защиты – ФГБОУ ВПО «Академия гражданской защиты МЧС России»*. 2014. № 3 (22). С. 90-101.
5. E. Goffman. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. N.Y.: Prentice-Hall, 1963. P. 122-169.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей

психології. СПб.: Питер, 2006. 713 с.

7. Лазарус Р.С. Теория стресса и психофизиологические исследования. *Эмоциональный стресс: физиологические и психологические реакции*. Ред. Л. Леви, В.Н. Мясичева. Л., 1970. 178-209.

8. Кобза В. Незламні. Спогади полонених. *Військо України*. 2015. № 09 (179). С. 12-17.

9. Салливан Г., Роттер Дж., Мишел У. Теория межличностных отношений и когнитивные теории личности. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. 128 с.

10. Price A.T. Stigma Threat and Psychological Help-Seeking Attitudes in Military Personnel: Dissertation. *ProQuest Dissertations and Theses*, 2011. Режим доступу:

<http://yandex.ru/yandsearch?lr=213&text=Stigma+Threat+and+Psychological+Help-Seeking+Attitudes+in+Military+Personnel>.

11. Тімченко О.В., Оніщенко Н.В. Особливості ставлення рятувальників – учасників антитерористичної операції до ключових сенсоутворюючих категорій життєдіяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*. Вип. 22. Х.: НУЦЗУ, 2017. С. 205-214.

12. Назаров О.О., Оніщенко Н.В., Садковий В. П., Садковий О.В., Склень О.І., Тімченко О.В. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : Монографія. Х.: Вид-во УЦЗУ, 2008. 184 с.

13. Тімченко О.В. Соціально-психологічні детермінанти психічної травматизації постраждалих від надзвичайних ситуацій. *Проблеми екстремальної та кризової психології: збірник наукових праць*. Харків: НУЦЗУ, 2013. Вип. 14. Частина II. С. 353-360.

14. Тімченко О.В., Тігаренко Д.С. Особливості включення механізмів психологічного захисту у рятувальників в ситуації екзистенційної загрози. *Вісник*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. 2 (33). С. 43-46.

15. Олійников О.А., Оніщенко Н.В., Тімченко О.В., Тігаренко Д.С., Христенко В.Є. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенційної загрози: монографія. Х.: НУЦЗУ, 2011. 151 с.

16. Сафін О.Д. Основні підходи до функціонування системи психологічної реабілітації та реадптації учасників антитерористичної операції. *Наука і оборона*, 2016. №1. С. 24-30.

17. Зубовський Д.С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період: дис. ... канд. психол. н.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, К., 2019. 195 с.

18. Карачинський О.А. Трансформація смислових структур особистості комбатантів у реабілітаційний період : дис. ... канд. психол. н.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, К., 2019. 175 с.

19. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. №1057 «Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності».

20. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. Львів: Новий світ. 2000. 360 с.

21. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: «Прогресс», 1986. С. 30-66.

22. Волобуева Ю.М. Социально-психологическая коррекция Я-концепции инвалидов боевых действий : автореф. дис. ... канд. психол. н. / Воен. ун-т: М., 2009. 26 с.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

1. Тімченко, О.В. & Ширококов, Ю.М. & Кравченко, К.О. (2017). *Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції: Монографія*. Х.: НУЦЗУ, ФОП Мезіна В.В.
2. Садковський, В.П. (ред.) & Тімченко, О.В. (ред.) (2017). *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: Монографія*. Х.: ФОП Мезіна В.В.
3. Караяни, Ю.М. (2016). *Социально-психологическая реабилитация инвалидов боевых действий: (Диссертация доктора психол. наук)*. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова.
4. Караяни, А.Г. & Караяни, Ю.М. (2014). Социально-психологическая модель последствий боевой травмы как основа психологической реабилитации инвалидов боевых действий. *Научные и образовательные проблемы гражданской защиты – ФГБОУ ВПО «Академия гражданской защиты МЧС России»*, 3 (22), 90-101.
5. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. N.Y.: Prentice-Hall.
6. Рубинштейн, С.Л. (2006). *Основы общей психологии*. СПб.: Питер.
7. Лазарус, Р.С. & Мясисцев, В.Н.(ред.) & Леви, Л. (ред.). (1970). Теория стресса и психофизиологические исследования. *Эмоциональный стресс: физиологические и психологические реакции*. Ленинград.
8. Кобза, В. (2015). Незламні. Спогади полонених. *Військо України*, 09 (179), 12-17.
9. Салливан, Г., & Роттер Дж., & Мишел У. (2007). *Теория межличностных отношений и когнитивные теории личности*. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК.
10. Price, A.T. (2011). *Stigma Threat and Psychological Help-Seeking Attitudes in Military Personnel: Dissertation*. ProQuest *Dissertations and Theses*. Режим доступу: <http://yandex.ru/yandsearch?lr=213&text=Stigma+Threat+and+Psychological+Help-Seeking+Attitudes+in+Military+Personnel>.
11. Тімченко, О.В. & Оніщенко, Н.В. (2017). Особливості ставлення рятувальників – учасників антитерористичної операції до ключових сенсоутворюючих категорій життєдіяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*, 22, 205-214.
12. Назаров, О.О., & Оніщенко, Н.В. & Садковий, В.П. & Садковий, О.В. & Склень, О.І. & Тімченко, О.В. (2008). *Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: Монографія*. Х.: Вид-во УЦЗУ.
13. Тімченко, О.В. (2013). Соціально-психологічні детермінанти психічної травматизації постраждалих від надзвичайних ситуацій. *Проблеми екстремальної та кризової психології: збірник наукових праць*, 14, II, 353-360.
14. Тімченко, О.В. & Тітаренко, Д.С. (2015). Особливості включення механізмів психологічного захисту у рятувальників в ситуації екзистенційної загрози. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*, 2 (33), 43-46.
15. Олійников, О.А. & Оніщенко, Н.В. & Тімченко, О.В. & Тітаренко, Д.С. & Христенко, В.Є. (2011). *Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенційної загрози: монографія*. Х.: НУЦЗУ.
16. Сафін, О.Д. (2016). Основні підходи до функціонування системи психологічної реабілітації та реадaptaції учасників антитерористичної операції. *Наука і оборона*, 1, 24-30.
17. Зубовський, Д.С. (2019). *Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період*. (Дисертація канд. психол. н.) Національний

університет оборони України імені Івана Черняхівського.

18. Карачинський, О.А. (2019). *Трансформація смислових структур особистості комбатантів у реабілітаційний період.* (Дисертація канд. психол. н.) Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського.

19. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. №1057 «Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації учасників

антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності».

20. Фурман, А.В. & Гуменюк, О.Є. (1986). *Психологія Я-концепції: навчальний посібник.* Львів: Новий світ.

21. Бернс, Р. (1986). *Развитие Я-концепции и воспитание.* М.: «Прогресс».

22. Волобуева, Ю.М. (2009). *Социально-психологическая коррекция Я-концепции инвалидов боевых действий.* (Автореф. дис. канд. психол. н.). Московский Воен. ун-т.